

gluhih) in razne športne ter druge rekreativne dejavnosti, ki so v okviru športnega društva gluhih »Komet« in zavodnega šolskega športnega društva. V zadnjih 5 letih lepo uspevajo krožki o prometni vzgoji in preventivi ter varnosti, kjer se je zavod povzpел na 2. mesto v občinskem merilu.

Literarni krožek deluje že od leta 1969 in izdaja šolsko glasilo mladinske in pionirske organizacije »Naš prijatelj« (pred vojno glasilo »Sonček«, po vojni od 1951 do 1961 pa »Naš svet«).

Tako prehaja Center v 80. leto svojega obstoja bogat po izkušnjah in z veliko vero in zaupanjem v lepšo in še popolnejšo vzgojno-izobraževalno strukturo in dejavnostjo v prihodnje.

OPOMBE

1. Ivan Kovač: Razvoj zavodov za usposabljanje slušno in govorno prizadetih, Jubilejni

zbornik centra za usposabljanje slušno in govorno prizadetih na Slovenskem (1900—1975) Lj. 1975 str. 17. — 2. J. Kunst: Naši gluho-nemi v preteklem stoletju, str. 9. Štirideset let gluho-nemnice v Ljubljani, Lj. 1940. — 3. Zgodovinski dogodki našega zavoda (M. Dermelj). Jubilejni zbornik Zavoda za gluho mladino v Ljubljani, Lj. 1950, str. 13 in sl. — 4. Pomoč najbednejšim (Vilko Mazi), Lj. 1941 na str. 16. — 5. Erbežnik, Zupančič, Mazi, Berilo (za 3. in 4. razred) za gluhoneme otroke, Lj. 1921, V. Mazi: Ilustrovana čitanka, Lj. 1923. Mazijeve publikacije: Usoda gluhoneme mladine, l. 1933; Pomoč gluhonemi mladini, Lj. 1935, Pomoč najbednejšim, l. 1941. 6. F. Gortnar — Mlakar: Od društva gluho-nemih za Dravsko banovino do Zveze slušno prizdetih Slovenije, Jubilejni zbornik Centrov za usposabljanje slušno in govorno prizadetih na Slovenskem (1900—1975) Lj. 1975 str. 39 in sl. — 7. Bogo Jakopič: Center za rehabilitacijo sluha in govora v Ljubljani (1900—1980) Lj. 1980 (tipkopis), poglavje od 1945—1980. — 8. Že citirani članek I. Kovača, Jubilejni zbornik centrov za usposabljanje slušno in govorno prizadetih, Lj. 1975. str. 19. — 9. Istotam.

V SPOMIN DR. LAVU ČERMELJU

MILOS RYBAŘ

V visoki starosti je 26. januarja 1980 v Ljubljani umrl prof. dr. Lavo (Leopold) Čermelj. Rojen je bil 10. oktobra 1889 v Trstu. Mati je bila Tržačanka, oče je bil delavec in doma v Potočah pri Kamnjah v Vipavski dolini (na očetovem domu se je po domače reklo pri Šlibarjevih, zato se je pokojni v raznih spisih podpisoval kot Šlibarjev Polde). Na dunajski univerzi je študiral matematiko in fiziko in leta 1914 tam dosegel doktorat, nato je v rodnem mestu služboval kot profesor. Pokojni je v svojem dolgem življenju veliko deloval in pisal na področju naravoslovnih ved, vendar o tem tukaj ne bomo pisali. Ob naravoslovnih vedah je dr. Čermelj deloval še na drugem področju: na skrivaj je zbiral podatke o fašističnih ukrepih zoper Slovence in Hrvate na Primorskem in jih pošiljal v Jugoslavijo. Leta 1929 je za dr. Čermelja kot slovenskega izobraženca postalo v Trstu prevroče, četudi italijanske oblasti niso vedele za njegovo skrivno delovanje: v uniformi železničarja-zavirača je ilegalno prešel italijansko-jugoslovansko mejo na tovornem vlaku.

Kot begunec se je naselil v Ljubljani in je tukaj nadaljeval delo, ki ga je začel v Trstu:

služboval je kot profesor na bežigrasjski gimnaziji, objavljal je spise s področja naravoslovnih ved in zbiral dokumentacijo o fašističnih ukrepih zoper naše rojake na Primor-

skem, deloval pa je tudi v emigrantskih društvih in posredoval pri oblasteh za posamezne begunce. Leta 1935 je bil razrešen službe profesorja in je bil dodeljen Manjšinskemu inštitutu v Ljubljani, da se je lahko popolnoma posvetil delu za našo manjšino pod Italijo. Odkar ni živel več v Italiji, je dr. Čermelj začel pisati o položaju naših rojakov pod fašizmom, najprej za domačo, nato pa še za mednarodno javnost. Posebej je treba omeniti knjigo iz leta 1936 »Life and Death Struggle of a National Minority« (Boj narodne manjšine na življenje in smrt), ki je čez dve leti izšla tudi v francoščini.

Ko so v aprilu 1941 Italijani zasedli Ljubljano, so še isti mesec aretirali dr. Čermelja in v decembru je na čelu 60 obtožencev prišel pred fašistično Posebno sodišče za zaščito države v tako imenovanem drugem tržaškem procesu. Pokojni je bil tedaj obsojen na smrt, ta kazen pa mu je bila spremenjena v dosmrtno ječo (o tem pozneje); pred izrekom smrtno obsodbe je dr. Čermelj izjavil na sodišču: »... za mano je petdeset let častnega in odkritega delavnega in plodovitega življenja, ki sem ga v veliki meri posvetil stvari našega ljudstva, ki sem ga vedno ljubil iz vsega srca in ki ga bom ljubil do svojega zadnjega dihljaja. Ta moja ljubezen je bila najčistejša, bila je vedno povsem nesebična in ni bila nikdar omadeževana z nobenim, ponavljam, z nobenim tistih dejanj in prestopkov, katerih me je v tako grozni obliki obtožil državni pravdnik. Edini moj prestop je, da sem ljubil svoje ljudstvo, to pa je vendar pravica, da, sveta dolžnost vsakega človeka...« Dosmrtno ječo je pokojni prestajal na otoku Elbi, dokler ni bil po kapitulaciji Italije v januarju 1944 izpuščen in se je naselil v Trstu. Avgusta 1944 se je pridružil partizanom in v prvih letih po vojni je sodeloval kot strokovnjak za Primorsko pri naši delegaciji ob mirovnih pogajanjih glede naše meje z Italijo. Nato je bil do upokojitve 1959 ravnatelj Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani. Ves ta čas je še mnogo pisal z vseh že omenjenih področij, prav do svoje 90-letnice. Če spet pustimo ob strani knjige in članke s področja naravoslovnih ved, je treba z zgodovinskega področja predvsem omeniti knjigo Slovenci in Hrvati pod Italijo med obema vojnama (Lj. 1965); to je slovenska izdaja knjige, ki je izšla v angleščini 1936. Svoje spomine je pokojni objavil v treh zanimivih knjigah: Ob tržaškem procesu 1941 (Lj. 1962), Spomini na moja tržaška leta (1969), Med prvim in drugim tržaškim procesom (1972). V Kroniki je objavil samo en članek (Ob petdesetletnici požiga Narod-

nega doma v Trstu, XVIII/1970, št. 2, str. 97—104); sicer pa je mnogo njegovih prispevkov s tega področja natisnjenih v najrazličnejših časopisih in revijah doma in v zamejstvu, tako da je dr. Čermelj svoje dolgo življenje s pridom uporabil za popularizacijo naravoslovnih znanosti in za prikaz položaja naših rojakov pod Italijo.

NOVI PODATKI O 2. TRŽAŠKEM PROCESU

Ko sem zbiral podatke za svojo razpravo Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941—1945 (Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije, Maribor 1978, str. 44—86), sem v 8. zvezku vatikanskih aktov in dokumentov o drugi svetovni vojni (Actes et documents du Saint Sièges relatifs à la Seconde guerre mondiale) opazil več dokumentov, ki obravnavajo papeško intervencijo v korist obtožencev oz. obsojencev v 2. tržaškem procesu 1941. Zvezek nosi naslov: Le Saint Sièges et les victimes de la guerre, Janvier 1941 — décembre 1942 (Città del Vaticano, Libreria editrice Vaticana 1974) in pri naša 6 dokumentov v tej zadevi, pri teh dokumentih še 3 zapise vatikanskega drž. tajništva, omenja pa še 4 druge dokumente, ki vsi obravnavajo to intervencijo. Lani poleti sem srečal pok. dr. Čermelja na njegovem sprehodu od stanovanja v Dvořakovi ulici do Ajdovščine in sem ga vprašal, če ve za to intervencijo. Odgovoril mi je, da o intervencijah v procesu ve samo tisto, kar je pisal v svojih spominih. Obljubil sem mu, da bom te dokumente dal prekopirati in mu jih prinesel. Res sem to storil in sem mu s temi kopijami prišel voščiti ob 90-letnici. Ker v naši literaturi še nisem zasledil nič napisanega o tem posredovanju, zato bom ob tej priložnosti predstavil te dokumente in jih primerjal s potekom 2. tržaškega procesa.

Dr. Čermelj poroča v svojih spominih (Med prvim in drugim tržaškim procesom, stran 181—187), da je prvo posredovanje za obtožence prišlo do Mussolinija že v novembru 1941, še preden se je proces začel. Tedaj se je za obtožence zavzel svetovni ljubljanski pokrajine in nekaj drugih javnih delavcev; s posredovanjem ljubljanskega škofa so poslali spomenico Mussoliniju; med procesom sta pri Mussoliniju posredovala člana Akademije znanosti in umetnosti iz Ljubljane prof. dr. ing. Milan Vidmar in Oton Župančič na pobudo akademika prof. dr. Frana Ramovša. V Rimu se je za obtožence zavzemal bivši tržaški škof dr. L. Fogar (ki se je naslednje leto zavzemal tudi za pomilostitev Toneta Tom-

šiča) in pa primorski politik dr. Janko Kralj (zadnjega dr. Čermelj ne omenja z imenom, mi je pa v pogovoru omenil, koga je pri tem mislil).

Drugi tržaški proces pred Posebnim sodiščem za zaščito države se je začel v ponedeljek, 1. decembra 1941. Tukaj moram omeniti, da je v obeh Čermeljevih knjigah spominov (Ob tržaškem procesu ter Med prvim in drugim tržaškim procesom) glede datumov napaka, ker šteje 2. december za ponedeljek in ima zato datume vse pomaknjene za dan naprej do usmrtitve, tedenski dnevi so pa pravilni. Zasliševanje obtožencev je trajalo ves teden, do sobote 6. decembra. V nedeljo 7. decembra in v ponedeljek 8. decembra sodišče ni zasedalo (8. decembra je bil cerkveni in državni praznik), med tem pa so že potekale vatikanske intervencije. 5. decembra je telegrafiral drž. tajniku kardinalu Maglioneju mons. William Godfrey, apostolski delegat iz Londona, da ministri jugoslovanske emigrantske vlade v Londonu prosijo za papeževo posredovanje za Slovence, ki jim sodijo v Trstu (dokum. 219). Iz poznejše zahvale, ki je objavljena, lahko sklepamo, da je pobudo za posredovanje dal dr. Miha Krek, ki je bil tedaj podpredsednik jugoslovanske vlade v emigraciji in ki se je pozneje zahvalil mons. Godfreyu za uspešno posredovanje (dok. 277).

Brzjav je prispel 6. decembra in naslednjega dne je papež Pij XII. pooblastil mons. Carla Grana od drž. tajništva, da v sporazumu s kardinalom Maglionejem posreduje pri italijanski vladi za obtožence. Mons. Grano je 7. decembra šel k italijanskemu ambasadorju pri Vatikanu B. Attolicu in mu sporočil papeževo prošnjo. Attolico »ni prikrival težave tega koraka« (tako poroča Grano), vendar je obljubil, da bo naslednjega dne govoril o tem z zunanjim ministrom grofom Cianom, želel pa je, naj to prošnjo ponovi tudi apostolski nuncij pri italijanski vladi mons. Francesco Borgongini Duca (Granov zapis pri dok. 219). 8. decembra zjutraj je grof Ciano najprej sprejel ambasadorja Attolica, nato je govoril o obtožencih z Mussolinijem in ko je ob 13. uri sprejel nuncijske Borgongini Duca, mu je lahko že sporočil Mussolinijev odgovor. Ciano je tako sporočil Mussolinijeve besede: »Intelektualci bodo kaznovani prizanesljivo, komunisti bodo dobili zaporne kazni od 3 do 30 let, teroristi pa bodo obsojeni na smrt; treba je postopati odločno, da se v prihodnjih letih ne bo podvojilo število slovanskih hujskačev« (dok. 228). Iz tega odgovora vidimo, da je bil »duce« dobro poučen o procesu, vedel je za tri skupine ob-

tožencev in tudi kazni je že vnaprej določal, četudi je dejansko potem nekoliko drugače izpadlo.

V torek, 9. decembra, je na procesu govoril državni tožilec in predlagal 12 smrtnih obsodb, 46 zapornih kazni od 3 do 30 let in 2 oprostitev. V sredo, 10. decembra, je zjutraj govoril kardinal drž. tajnik z ambasadorjem Attolicom in ker je že bilo znano, da so na procesu predlagane smrtne kazni, je prosil v papeževem imenu za spremembo smrtne kazni v zaporno, Attolico pa mu je zagotovil, da so obtožbe zoper Slovence tudi v Rimu »natančno pretresli«. Kardinal Maglione je tedaj brzojavil v London mons. Godfreyu, da je papež priporočil italijanski vladi pomilostitev (dok. 224). Zvečer istega dne je Attolico na sprejemu na japonski ambasadi sporočil mons. Ambrogiu Marchioniju, tajniku apostolske nunciature v Italiji, da vatikanska posredovanja niso bila uspešna (dok. 228).

Odkar je bilo znano, da je predlagano 12 smrtnih kazni (v Trstu so imeli pripravljenih že 12 krst zanje), so prišle v Vatikan še tri prošnje za posredovanje. 10. decembra je brzojavil nuncij iz Lizbone (op. 1 pri dok. 219), 11. decembra je spet brzojavil mons. Godfrey iz Londona (dok. 226), istega dne je pisal tudi tržaški škof A. Santin in poslal prošnjo slovenskih duhovnikov tržaške škofije, ki prosijo za papeževo posredovanje za obtožence. Ta zadnji dopis ni natisnjen, izvemo pa zanj iz dopisa, ki ga je pisal kardinal Maglione škofu Santinu 17. decembra in kjer piše, da je po papeževi odločitvi državno tajništvo uspešno izvedlo potrebna posredovanja pri pristojnih organih, da bi dosegli milost za vse obtožence in spremembo smrtne kazni (dok. 234).

Od srede, 10. decembra, do sobote, 13. decembra, so na procesu v Trstu govorili branilci. Kako je v Rimu med tem potekalo ponovno vatikansko posredovanje, iz objavljenih dokumentov bolj malo izvemo. V petek 12. decembra, je kardinal Maglione ponovil ambasadorju Attolicu prošnjo za intervencijo, da bi vsaj smrtne kazni spremenili v zaporne (dok. 226).

V nedeljo, 14. decembra, je sodišče izreklo 9 smrtnih kazni, 47 zapornih kazni od pol drugega leta do 30 let ter 4 oprostitev. Na smrt so bili obsojeni: od intelektualcev — dr. Čermelj, dr. Teodor Sardoč in dr. Anton Ščuka; od komunistov — Viktor Bobek, Ivan Vadnal in Pino Tomažič, od »teroristov« pa Ivan Ivančič, Franc Kavš in Simon Kos. Od izreka smrtne kazni do njene izvršitve ni poteklo niti 24 ur; kako so v tem kratkem času

potekale intervencije, ni znano, vemo samo za rezultat, da so bili namreč pomiloščeni Čermelj, Kavš, Sardoč in Ščuka, torej vsi intelektualci in en »terrorist«. To naj bi bila torej tista Mussolinijeva »prizanesljivost«, pet obsojencev pa je bilo v ponedeljek 15. decembra zjutraj ustreljenih. Dr. Čermelj poroča v svojih spomnih, da je bil to prvi in edini primer pred Posebnim sodiščem, da je bil kdo od obsojenih na smrt pomiloščen: pri tem piše: »Še danes ne vem, kako da sem bil pomiloščen«. Če po skoraj 40 letih sedaj pregledamo vsa posredovanja, za katera vemo, lahko rečemo, da je verjetno največjo težo in veljavo imelo vatikansko posredovanje, ki je bilo pač na diplomatski ravni in ga že zaradi tega ni bilo mogoče zanemariti.

Dr. Tone Ferenc je v svoji knjigi Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940 (Lj. 1977) na str. 211—220 opisal nekatere podrobnosti ob tej obsodbi, ki dr.

Čermelju niso bile znane. Tako je dr. Ferenc v delovodniku predsedstva italijanske vlade našel še več imen posameznikov in društev, ki so se zavzemali za pomilostitev obsojencev, prošnji samih pa ni našel. Prav tako je v italijanskih dokumentih našel podatek, da je v času med 9. in 14. XII. 1941 italijansko notranje ministrstvo (notr. minister je bil Mussolini) telefoniralo visokemu komisarju ljubljanske pokrajne E. Grazioliju, naj sporoči, koga od tistih, ki so bili predlagani za smrtno kazen, bi predlagali za pomilostitev. Grazioli je brzojavno predlagal pomilostitev Čermelja, Sardoča, Ščuka in Tuta. Dr. Ferenc opozarja tudi na posebno razvrstitev obsojencev v smrtni obsodbi, saj so bili (razen P. Tomažiča) pomiloščeni tisti obsojenci, ki so bili v sodbi postavljeni na liho mesto.

Naj bo tudi ta zapis v spomin na dr. Čermelja, ki si je s svojim dolgoletnim delovanjem v korist svojih primorskih rojakov postavil trajen spomenik.

